

ЯКИМИ МОЖУТЬ БУТИ НАСЛІДКИ ІСНУЮЧОЇ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ТЕНДЕНЦІЇ СТАРІННЯ НАСЕЛЕННЯ?

Руслана Сопко,

аспірант кафедри соціології і соціальної роботи
Ужгородського національного університету

РЕДАКЦІЙНА ПЕРЕДМОВА

Цією статтею редакція Журналу започатковує його постійний розділ – «Сторінка молодого вченого».

Уже впродовж кількох поколінь молоді науковці в різних регіонах Карпатії працюють в найрізноманітніших галузях природничих, технічних і суспільних наук, здійснюючи вагомий вклад у скарбничку нових знань. Немало з них саме в молодому віці здобувають важливі наукові результати, розробляють ефективні методи досліджень, формуючи нові сходинки в неосяжній будові Науки. Про науковців Карпатії, які ще замолоду заявили про себе у світовій науці, Журнал охоче розповідатиме на своїх сторінках. Немало з них ще з 90-х років минулого століття плідно працюють у світових наукових центрах США, Канади, Західної Європи, Південно-Схід-

ної Азії. Адже наука — це глобальне і наднаціональне за своєю сутністю явище.

На перший погляд може здатись, що молоді вчені надто заклопотані своїми дисертаціями і справді науковими публікаціями. Отже, не мають особливих мотивацій до статей просвітницьких чи науково-популярних. На щастя, в дійсності — все не так! Молоді науковці з радістю відгукуються на пропозицію написання таких статей. Як ніхто, відчуваючи гострий дефіцит подібних видань. Прикладом цього є і стаття Руслани Сопко, присвячена узагальненому аналізу можливих наслідків триваючої у Європі та світі демографічної тенденції старіння населення. Звісно, саме в цій сфері лежать і дисертаційні наукові інтереси автора статті.

РОЗВИНЕНІ КРАЇНИ СВІТУ ЗАГАЛОМ СТАРІЮТЬ

Старіння населення – закономірний і незворотній процес, неодмінний атрибут і супутник соціально-економічного прогресу й демографічної модернізації. Загальноцивілізаційна тенденція зниження народжуваності, характерна для розвинутого світу впродовж останніх століть, у поєднанні з досягнутими успіхами у подовженні тривалості життя — виступають детермінантами прискореного старіння населення. А з часом — вони породжують у старіючому населенні ризик закріплення депопуляційних явищ, тобто перевищення кількості померлих над числом новонароджених.

Такі взаємопов'язані демографічні процеси, як падіння народжуваності до надзвичайно низького рівня, поширення депопуляційних тенденцій та прогресуюче старіння населення, особливо активізувались саме в останні десятиліття.

До того ж, як вважають експерти ООН, у випадку збереження наявних демографічних тенденцій у більш розвинених регіонах світу на найближчі 10-15 років, не виключено, що збільшення чисельності населення в них буде забезпечуватись виключно за рахунок міграції.

Причому, надалі прогнозований приплив мігрантів у цих регіонах навряд чи зможе компенсувати очікуване перевищення смертності над народжуваністю.

Тож не випадково тематика депопуляції і старіння населення та їх наслідків в останній чверті минулого – на початку поточного століття стала однією з найбільш активно досліджуваних як власне демографами, так і економістами.

До них приєдналися фахівці, які розглядають питання старіння та низку супутніх проблем у більш широкому соціальному контексті. Зацікавилась проблемою і нова наука, що виникла на

стику багатьох інших наук — глобалістика. І це не дивно, адже старіння населення планети набуло характеру глобальної проблеми.

ЯК СТАРІЄ УКРАЇНА?

Низка питань, які стосуються депопуляції й старіння населення в Україні та їх впливу на соціально-економічний розвиток країни залишаються ще недостатньо дослідженими.

Україна відноситься до груп країн, в яких відбуватиметься доволі стрімке старіння населення. Так згідно з прогнозом фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень, у 2050 р. особи віком 60 років і старші становитимуть майже третину населення країни!

Зміна соціально-демографічної структури населення через зростання питомої ваги осіб похилого віку, потреби яких суттєво відрізняються від потреб представників інших вікових груп населення, призведе до загострення соціальних та економічних проблем. Здебільшого ці проблеми пов'язані з фінансовою стабільністю систем пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, а також із переосмисленням ролі та визначенням потенційного вкладу, який особи старшого віку можуть вносити у процеси суспільного розвитку.

Станом на 1 липня 2013 року чисельність наявного населення України становила 45 млн. 469 тис. мешканців. За січень-червень 2013 року чисельність населення скоротилась на 83,235 тис. осіб (3,7 особи на 1000), . Міграційний приріст за цей період становив 18295 осіб (на 1965 осіб менше ніж за аналогічний період 2012 р.), покритиши 18% природного скорочення у 101530 осіб.

В економічному плані, найбільш суттєвим наслідком старіння населення та його сталого природного зменшення є те, що наявні демографічні тенденції зумовляватимуть подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу в Україні. Невтішний прогноз: вже у найближчі п'ятнадцять-двадцять років абсолютна і відносна чисельності населення його вікових контингентів (осіб до працездатного і працездатного віку) в Україні має помітно скоротитися.

Серед соціально-економічних наслідків активізації процесу старіння – збільшення економічного навантаження на працездатне населення, старіння самого працездатного населення, уповільнення оновлення знань та ідей, гальмування науково-технічного прогресу, загострення проблем самотності людей похилого віку та необхідності їх соціальної підтримки, економічного забезпечення та. ін.

У цілому ж старіння населення та зумовлені ним наслідки вимагають кардинальної перебудови всієї соціально-економічної системи, пристосування суспільства й економіки до особливостей більш «старшого» населення країни, в якій кількість споживачів перевищує чисельність економічно активного населення.

Прогресуюче старіння призводить і до інших соціальних проблем та протиріч. Природно, зростає навантаження на соціальні статті бюджету. В умовах поглиблення процесів старіння актуалізуються потреби і щодо збільшення пенсійних фондів. Виникає додатковий «попит» на медичні послуги, вкладення у розвиток спеціальних медичних технологій, а також — в утримання людей похилого віку в інтернатних закладах тощо. При цьому, саме у нашій країні необхідність збільшення витрат на підтримку здоров'я громадян похилого віку, що пов'язана зі зростанням їх чисельності, у середньостроковій перспективі поєднуватиметься також з потребою у збільшенні вкладень в охорону здоров'я населення і працездатного віку. Такий висновок слідує навіть з побіжного аналізу нинішнього незадовільного стану сфери надання медичних послуг в Україні та прогнозованого збільшення навантаження на працездатне населення. Звісно, це не єдина причина нагальної необхідності покращення якості медичних послуг в Україні.

ДЕМОГРАФІЯ І ЕКОНОМІКА: ЗВ'ЯЗКИ НЕРОЗРИВНІ

Отже, це факт: наявність в Україні процесу старіння населення призвело до збільшення демографічного та економічного навантажен-

ня працездатного контингенту особами, що вийшли за межі працездатного віку. Відповідні демографічні процеси сформували несприят-

ливу (з точки зору потреб сучасної економіки) вікову структуру зайнятості працездатного населення.

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, чисельність платників внесків на пенсійне страхування становить 15,2 млн. осіб, а чисельність пенсіонерів – 13,8 млн. Тобто, вже сьогодні пересічний платник внесків фінансує 90,8% середньої пенсії, а в окремих регіонах – і більше. При цьому, частка пенсійних видатків у ВВП країни вже 15%, а рівень фіскального навантаження на платників страхових внесків залишається максимальним (33,2% для роботодавців та 2-5% для найманих працівників). У свою чергу, це критично стримує зростання легальної заробітної плати, а отже, й бази справляння страхових внесків. Якщо у 1966 році частка населення пенсійного віку становила 15,9%, то в 2006 його чисельність збільшилась у 1,5 рази, а до 2046 року зросте до 35% загальної чисельності населення України! Згідно з прогнозними припущеннями, до 2050 року населення пенсійного віку збільшиться загалом на 2 млн. чол. Як наслідок, співвідношення чисельності населення пенсійного й працездатного віку зросте до 83%, тобто більше ніж удвічі. Через демографічні тенденції солідарна пенсійна система не спроможна буде без бюджетної підтримки забезпечувати існуючий

рівень заміщення пенсіями втраченого заробітку та оптимальну диференціацію пенсій.

Наведені демографічні перспективи, вочевидь, вимагають кардинальної перебудови всієї пенсійної системи країни. Для цього у світовій практиці дедалі ширше застосовується багаторівнева система пенсійного забезпечення, яка має три складові – солідарну, обов'язкову накопичувальну та додаткову або добровільну накопичувальну. Таке поєднання забезпечує соціальні гарантії та диверсифікацію джерел доходів.

Адже солідарна і накопичувальна системи підвладні впливу різних ризиків: солідарна вразлива щодо демографічних ризиків і досить стійка до інфляційних, а накопичувальна навпаки – стійка щодо демографічних ризиків.

На думку більшості демографів, всезагальний характер процесів старіння населення знаходиться у прямій залежності від рівня суспільно-політичного розвитку і по своїй природі є прогресивним процесом. Він притаманний тільки нашому часу цивілізаційного розвитку і має вагомий демографічний, економічний, суспільний, соціо-психологічний, культурний і медичний наслідки.

ЗАКАРПАТТЯ НА ФОНІ УКРАЇНИ

В останні шість років офіційна статистика свідчить про те, що саме на Закарпатті є сталий додатний приріст населення. Незважаючи на демографічні тенденції в Україні, загалом, саме Закарпатська область дещо покращує загальноукраїнські статистичні дані. Які ж причини зумовлюють таку тенденцію?

З цього приводу можна почути багато дискусій, думок і міркувань. Одні стверджують: вдале природно-географічне розташування області, відносно екологічно чисте довкілля, вигідне сусідство з чотирма європейськими країнами, яке сприяє діловому співробітництву та ін. Існують також думки, що до чинників слід віднести ментальність і поліетнічний склад населення, вікові традиції родинного і сімейного життя, високу водність гірських територій та ін... Спробуємо і ми розібратись у чинниках позитивних демографічних процесів на Закарпатті.

Почнемо з того, що структура населення Закарпаття завдяки природному та механічному переміщенням є доволі строкатою. Регіон, істо-

рично перебуваючи у складі багатьох держав, завжди виділявся специфікою перебігу демографічних процесів. Закарпаття, імовірно найпізніше в Європі, перейшло до другої фази так званого демографічного переходу. Адже народження дітей вважалось економічною функцією аж до 60-тих років ХХ століття. Проте, і зараз в гірських районах області наявність великої кількості дітей засвідчує про відносно збережені традиції сім'ї і родини на селі.

Закарпаття посідає 17-те місце серед регіонів України за чисельністю населення. На 1 січня 2010 р. в області проживало 1244,8 тис. осіб. У загальній чисельності населення України на область припадає 2,6 %. Серед інших регіонів меншими по чисельності, є лише Волинська (1066,6), Кіровоградська (1128,7), Рівненська (1173,1), Тернопільська (1142,0), Херсонська (1173,7), Чернівецька область (922,7 тис. осіб.)

Чисельність населення області за 50 років змінювалася по-різному. Суттєве збільшення спостерігалось у 1950-60 роках, коли річний

природний приріст населення становив у середньому 13,6 тис. осіб. Упродовж наступних років збільшення населення продовжувалося, проте вже простежувалася тенденція до зменшення його загального приросту. Звісно, ми не торкаємось тут причин росту населення у радянський період.

У 1995 році на Закарпатті вперше було зафіксовано зменшення чисельності населення, яке за 7 років вже склало 30,4 тис. осіб. Скорочення чисельності населення відбулося за рахунок міських жителів — на 47,1 тис., в той час як у сільській місцевості чисельність населення за цей же період, навпаки збільшилася на 16,7 тис. осіб. Зате за інформацією прес-служби Міністерства юстиції України, вже у 2008 році народжуваність в області знову перевищила смертність. У першому кварталі 2009 р. це перевищення склало 2 %, у другому — 7 %, за підсумками 2010 року — 19 %.

Переважає більшість жителів області — 62,9 % проживає саме у сільській місцевості. Чисельність населення одного села на Закарпатті в середньому становить 1,4 тисячі осіб (середній показник по Україні — 0,7 тис.). Немало сіл і селищ мають від 5 до 12 тисяч населення, що вирізняє наш регіон з-поміж інших на Україні.

Найбільшим за чисельністю населення не тільки в області, а й в Україні є Тячівський район, на території якого проживає 184 тис. осіб, або 13,7 % мешканців краю. Найменший — Воловецький район, чисельність якого становить 2,1 % від загальнообласної. П'ята частина населення проживає в 192 поселеннях області, що мають статус гірських.

Вже багато років область характеризується такими ознаками щодо населення:

- поліетнічний та поліконфесійний склад багатьох районів, наявність районів з компактним проживанням угорців та румунів;

- високий рівень безробіття (неофіційно - в межах 250-300 тисяч осіб), що і є причиною дуже високого рівня трудової міграції — особливо, з сільських районів;
- сільське населення зайнято переважно у сільському господарстві та в лісовій галузі (окрім трудових мігрантів — масового явища);
- дотаційність регіону, яка полягає у перевищенні обсягу коштів, що надходять з центрального бюджету, над тими коштами, які область збирає у вигляді податків (не включено, що за рахунок недосконалої податкової політики та централізації влади);
- збереження природного приросту населення (в межах 1%), комплекс причин якого ще належить дослідити;
- загалом високий рівень транскордонних зв'язків населення прикордонних районів (в недалекому минулому — також ще й внаслідок човникової прикордонної торгівлі).

Варто навести такі цифри. У 2010 році в області зафіксована чисельність населення 1 244 828, у 2012 році вона склала 1 250 759, а на 1 липня 2013 року 1 254 900 осіб.

Отже, ми й справді спостерігаємо сталий додатний приріст населення Закарпаття — ще з 2008 року.

Як згадувалось, причини такої тенденції пояснюють по-різному. У пресі нерідко згадують також про т. зв. ромську проблему, стверджуючи, що раніше багато жінок ромської народності не ставали на облік. Тепер же, коли на народжувану дитину виплачують немалу соціальну допомогу, вагітні ромські жінки справно стали відвідувати лікарів та народжувати значно більше дітей у пологових будинках. Але твердження щодо начебто визначального вкладу населення ромської народності у збільшення загального приросту населення Закарпаття є дещо перебільшеними і не знаходять офіційного підтвердження.

ЗАКАРПАТЦІ — ОДНІ З НАЙАКТИВНІШИХ МІГРАНТІВ

Процеси на Закарпатті, що так чи інакше пов'язані з міграцією, охоплюють в останнє десятиріччя 15-18 тис. чоловік щороку, а це приблизно становить 1,5% населення краю. Звісно, це офіційні дані. Серед видів міграції в Закарпатській області офіційно переважають міграційні потоки в межах краю та міжрегіональні

процеси. Справді, офіційна статистика свідчить, що міждержавна міграція становить лише 7-10% від усіх подібних процесів і щороку має тенденцію до зменшення в загальному обсязі міграції. Водночас досить високий відсоток необлікованої сезонної міграції досі залишається поза увагою державних установ...

На загальноукраїнському фоні Закарпаття в плані міграції посідає друге місце за кількістю осіб, що мігрують за межі краю.

Так, з 2004 року з області виїхало 4309 осіб. Якщо порівняти показники механічного та природного руху, то мінімальний, в межах 0,1 - 0,4 відсотка, природній приріст повністю нівелюється постійним від'ємним міграційним салдо, яке щороку тримається в межах 1,5-3 тисяч осіб.

Повторюємо, що кожного разу мова йде про дані офіційної статистики, недосконалість і неререформо-

ваність якої (не кажучи про наближеність до європейських підходів і стандартів) створює проблему достовірності даних. А відтак — і проблему об'єктивності та обґрунтованості глибоких і ґрунтовних наукових досліджень.

До цього додамо, що в Україні уже тривалий період (більше 10 років) не проводився перепис населення. Цей факт вкрай негативно позначається на діяльності всієї системи офіційної статистики, підриваючи саму її основу. Негативи, відповідно, поширюються на всю суспільну й управлінську сфери, не кажучи вже про розвиток економіки і науки.

РЕДАКЦІЙНА ПІСЛЯМОВА

- Старіння населення уже привело немало сучасних розвинутих країн світу до т.зв. демографічної «повторної точки», а сам процес набуває глобального характеру. Очікується, що майже в усіх цих країнах період найшвидшого зростання кількості людей похилого віку (від 65 років і старших) відносно працездатного населення припаде на десятиліття між 2010 та 2020 роками, що збільшить податковий тягар на економіку за рахунок соціальних програм для пенсіонерів. Що ж, саме в цьому десятилітті ми нині і живемо.
- Прогнозовані розрахунки вчених - глобалістів показують, що навіть якби ще 2 роки тому почалось велике та стійке збільшення народжуваності, то воно не обернуло б тенденції старіння, що десятиліттями триває у Європі та Японії, підвищуючи рівень викликів і загроз розвиненим країнам.
- Україна, як частина глобального світу, також перебуває серед когорти країн, населення яких стрімко старіє. Водночас, внаслідок недостатнього рівня економічного розвитку та неререформованості суспільних відносин, виклики і загрози для України можуть мати вагоміші негативні наслідки: більше економічне навантаження на працездатне населення; уповільнення процесу оновлення інтелектуальних еліт і знань та, відповідно, науково-технічного прогресу; загострення соціальних проблем; зниження конкурентоспроможності країни загалом та рівня національної безпеки зокрема.
- Доцільно більш глибоко і детально дослідити комплекс причин стійкого додатнього приросту населення Закарпаття, яке спостерігається навіть за умов інтенсивної трудової міграції, у т.ч. закордонної. Не виключено, що цей комплекс причин матиме і всеукраїнське значення задля хоча б часткового нівелювання негативних наслідків процесу старіння населення в Україні.
- Не менш цікаво провести порівняльні аналітичні дослідження процесів старіння населення в країнах Карпатії — сусідах України (Польщі, Словаччині, Угорщині і Румунії) в розрізі субрегіонів, котрі географічно розташовані на гірських і передгірських територіях, а також — в областях Українських Карпат. Принаймні, очікується, що з допомогою подібних досліджень можна було б виявити (і навіть розділити) визначальність впливу природно - географічних або ж соціальних факторів на природній додатній (чи від'ємний) приріст населення в субрегіонах Карпатії. Адже природно-географічні фактори мали б діяти в усіх країнах Карпатії приблизно однаково, тоді як соціальні фактори і чинники життя громад на жаль, доволі різні для країн ЄС і України (особливо — для сільських гірських територій)